

SIMEON ROMPORTL

O MENTÁLNÍ FUNKCI JAZYKA A ASYMETRICKÉ POVAZE ZNAKU

Většina dosavadních jazykovědných teorií je vybudována buď na mentální¹, nebo na komunikativní funkci jazyka. Je však třeba rozlišovat mezi postulováním funkce a mezi propracováním určitého funkčního aspektu takovým způsobem, aby vznikla srostitá teorie jazyka. Toto rozlišování postrádáme u mnohých novodobých teorií jazyka, které na jedné straně hlásají prioritu funkce komunikativní, na druhé straně však nejen přejímají, ale zpravidla také rozhojňují pojmový aparát tradiční gramatiky, která je, jak si chceme ukázat níže, zatím nejpropracovanějším systémem založeným na funkci mentální. Koncepční nečistota je pak obyčejně dovršována tím, že se na pojmy, které odpovídají myšlenkově ujasňovací funkci jazyka, roubují pojmy odpovídající jeho funkci komunikativní. V některých teoriích se také obě koncepce setkávají, aniž se o nich hovoří.

Prakticky každé pojetí jazyka je propojeno bytostnou spojitostí s určitým pojetím znaku, tvořící s ním dvojjediny základ teorie jazyka. Užší koncepci jazyka, která priorizuje funkci komunikativní, odpovídá taková funkce semiotická, v níž se projevuje výrazná tendence redukovat problematiku znaku na otázku vztahu mezi významem a výrazem. Širší funkční koncepci jazyka, která nechává dominovat úlohu jazyka jako nástroje myšlení, zákonitě přiřadíme taková pojetí znaku, která vlastní znakovou problematiku přesahují, a to hlavně pokud jde o otázky spektra sémantických vlastností označovaného. Jestliže u koncepcí prvního typu je znak viděn spíše symetricky, jako útvar organizovaný kolem osy souměrnosti, jíž je sám vztah mezi významem a výrazem, dominuje u znaků, jak je vidí koncepce druhého typu, jedna z usou-

¹ Pod pojmem mentální funkce jazyka máme na mysli především ty jeho funkční stránky, které tímž termínem označuje K. Horálek (*Filosofie jazyka*, Acta Univ. Carol., Monographia 15, 1967, 158 s., s. 110), ale mimo omezení na výlučnou situaci řeči bez adresáta. Poznávací funkce, jejíž jsou mentální procesy součástí, je totiž stejně posledním smyslem jakékoli komunikace. V. A. Avrorin mluví ve smyslu podobném našemu o funkci konstruktivní (jde o funkci konstruování myšlenek), srov. *týž*, *Problemy izučeniija funkcionalnoj storony jazyka*, Leningrad 1975, 275 s., s. 37–41.

vztažňovaných entit, zpravidla entia významová. To pak přirozeně vede k určitému potlačení těch prvků znaku, které mu dodávají symetričnost. Kromě toho nemusí být sám vztah mezi významem a výrazem vždy chápán jako skutečnost bezvýhradně bilaterální, neboť se některým jeho druhům (indexům) přisuzuje orientovanost. Navíc bývá charakter vztahu často promítán do designantu, stejně, jako doň bývá promítán charakter designátu. Asymetrizujícím nazíráním na znak se někdy dochází až k přenesení termínu znak na pouhý designans. Musíme tedy umět rozpoznat nejen, kdy se pod termínem „znak“ rozumí znak v symetrickém pojetí, a kdy se jej používá speciálně k označování výrazu, nýbrž také, kdy jím ten či onen autor rozumí výraz bez zřetele k ostatním částem znaku, a kdy máme v attributech takto pojmenovaného výrazu hledat odraz vlastností všech částí znaku. Asymetrické pojetí znaku může tedy být podloženo kteroukoli ze tří konstitutivních složek znaku, později si však ukážeme, že jedna z nich, složka významová, v sobě zahrnuje kritéria pro nejučinnější klasifikaci znakového inventáře jazyka.

Každá z obou semiotických koncepcí má řadu variant. Tak u koncepcie symetrického znaku se můžeme setkat s představou přímého (raději bychom však řekli bezproblematického) spojení denotátu jako objektu s materiální — artikulačně akustickou nebo grafickou — podobou výrazu chápaného rovněž jako objekt. Takovouto představu znaku nazývá de Saussure naivní, avšak právem přísluší tato charakteristika pouze jedné její alternativě. Výše zmíněná interpretace jazykového znaku může totiž být buď spontánní, tj. může vyplývat z nedostatečné znalosti a analýzy autorovy, nebo může být důsledkem snahy autora, zasvěceného do celé šíře problematiky znaku, po nalezení metodologického východiska oprostěného od všeho, co by při prvních krocích semiotického zkoumání zavádělo (podobný metodologický přístup k znakové otázce si u nás vypracoval Vilém Mathesius).² Termín naivní můžeme přirozeně používat jen pro první alternativu.

Důmyslnější jsou ty ze symetrisujících představ, které v každé složce znaku spatřují dvě stránky, psychickou formu, zaujímavější postavení centrální, a materiální substanci, která je perifernější. Význam se uvádí ve vztah s výrazem ve sféře centrální formy, takže vztah mezi substancemi je zprostředkovaný. Do extrému přivedl takovouto představu L. Hjelmslev.³ Vlastním předmětem jazykovědy má podle něho být pouze forma. Substance představuje objekt, do něhož se jazyková forma promítá. Forma obsahu se promítá do substance obsahu, kterou snad můžeme rozumět ob-

² V. Mathesius, *Čeština a obecný jazykozpyt*, Praha 1947, 466 s., s. 175—184.

³ Ve spise *Omkring sprogteoriens grundlæggelse*, Festskrift udg. af Københavns Universitet, København 1943 a v jeho anglické verzi *Prolegomena to a Theory of a Language*, přel. F. J. Whitfield, 1. vyd. Suppl. to IJAL 19, 1953, No. 1, Memoir 7, Univ. of Indiana Press, 2. revid. vyd. Univ. of Wisconsin Press. Na podkl. originálu s přihlédnutím k angl. překladům vznikl překl. český: L. Hjelmslev, *O základech teorie jazyka*, přel. F. Čermák, Praha 1972, 154 s. Při stránkových odkazech se budeme řídit druhým vydáním anglickým, jež respektuje také český překladatel.

jektivní realitu — ať skutečnou, ať předpokládanou —, forma výrazu se promítá do zvukových entit řeči. Vlastností formy je diskrétnost (tzn. že má formu podobu nespojitých jednotek, které můžeme přirovnat třeba k celým číslům) a invariantnost, čímž se rozumí skutečnost, že zmíněné diskrétní jednotky neodrážejí drobné, často kvantitativní rozdíly ve vlastnostech s nimi souvztažných substancí, nýbrž zůstávají v určitém rozmezí konstantní. Jednotky formy nazývá Hjelmslev figurami. Jazyk je v jeho pojetí vlastně inventář takovýchto figur, z nichž se jednotlivé znaky tvoří seskupováním, a to tak, že se na jedné straně seskupují navzájem figury obsahu, na druhé straně figury výrazu, vytvářejíce tak formu obsahu a formu výrazu, a forma obsahu se s formou výrazu uvádí ve vzájemný vztah pomocí tzv. znakové funkce. Symetrický znak pokračuje tím, že na formu obsahu navazuje substance obsahu (avšak některé, jmenovitě gramatické figury mohou být bez substance obsahu),⁴ na formu výrazu pak navazuje substance výrazu, tzn. akustická realizace výrazových figur (při mluvení; při poslouchání je proces opačný, ovšem s tím rozdílem, že substancí obsahu sami nerealizujeme, nýbrž pouze do ní formu obsahu promítáme).

Ve svém pojetí znaku navazuje Hjelmslev na de Saussura, který rozlišování mezi formou a substancí postuloval již ve svých ženevských přednáškách z obecné jazykovědy (1906—1911). Koncepce obou badatelů, ale hlavně jejich vyústění, se však přes celkově shodné pretence autorů (oba chtějí vybudovat novou synchronní jazykovědu založenou na semiotice) podstatně liší, a to především tím, že je každá z nich propracována ve zcela odlišný typ teorie. Koncepce Hjelmslevova, jak je presentována především v Prolegomenech, představuje přímo ukázkový typ teorie projekční, kdežto koncepce de Saussurova, jak nám ji jeho žáci přetlumočili v Cours de linguistique générale,⁵ je zase zpracována jako typická teorie kumulativní.

Projekční teorie je „čistá“, vychází z určitého zvoleného nebo samostatně formulovaného principu, jež se snaží dovést do všech důsledků; metoda pro ni není ničím jiným než prodloužením projekce principu do jeho důsledků. Stínem takové čistoty je

⁵ Svou koncepci semiotiky a jazykovědy nastínil F. de Saussure ve svých přednáškách z obecné jazykovědy, jež konal na sklonku života, zasvěceného jinak indoeuropeistice. Posmrtným vydáním těchto přednášek, jak je ze záznamu jeho posluchačů zredigovali dva z nich, Ch. Bally a A. Sechehaye pod názvem Cours de linguistique générale, Paris 1916, se veřejnosti dostal poprvé do ruky ucelený systém funkčně strukturní teorie jazyka, aniž byl pochopitelně autorem revidován a aniž v něm byl výslovně oddělen de Saussurův vlastní přínos od sumy poznatků generací předešlých, rovněž pochopitelně zprostředkovaných učitelem žákům v rámci problémově syntetisující kompozice jeho přednášek. — Tuto charakteristickou zvláštnost edice, zdá se, nezaregistrovali někteří autoři, kteří chtěli de Saussurovo dílo uvádět v pochybnost poukazem na nepůvodnost mnohých jeho důležitých komponent. Srov. W. Mańczak, Critique du structuralisme, Folia linguistica II, sv. 3/4, 1970, s. 169—177. Srov. dále oprávněnou kritiku tohoto postoje: M. Komárek, K jedné kritice de Saussura, SaS 33, 1972, č. 3, s. 240—243. — Při stránkových citacích se odvoláváme na angl. překlad Course in General Linguistics, ed. by Ch. Bally and A. Sechehaye in collaboration with Albert Redlinger, přel. W. Baskin, New York 1959. Dnes nejautoritativnějším vydáním je německé Harrasowitzovo synoptické vydání v šesti verzích z r. 1960.

⁴ Hjelmslev, Prolegomena..., s. 48—55,

jednostrannost, pro níž se projekční teorie těžko vyrovnává s fakty, která nezapadají do její logické struktury. Nejednou se pak nesmiřitelné rozpory obcházejí ignorováním fakt.

Naproti tomu je kumulativní teorie vnitřně rozporná, protože shromažďuje také výsledky předcházejících badání. To ovšem nelze hodnotit jako nedostatek, uvážíme-li, že rozpornost představuje jeden z dialektických zákonů myšlení. Přitom z kumulativnosti nikterak nevyplývá, že by příslušná teorie nemohla být projekční. Mnohost a často neslučitelnost jejich jednotlivých součástí je zárukou toho, že při projikování některého z jejich principů budou ostatní fungovat jako korektivum. Právě v rámci kumulativní teorie vznikají předpoklady pro pozdější možnou integraci všech nepostradatelných faktorů. Dochází k ní tak, že se mezi jednotlivými faktory postupně vytváří hierarchie. Jestliže do předmětu zkoumání postupně promítneme všechny, i více či méně rozporné prvky teorie kumulativní, budeme jej vidět plasticky, mnohostranně a přitom se nám bude jevit jako průnik všech těchto průmětů. Tím se zároveň vymezi rozsah kompetence všech projikovaných principů. To ostatně potvrzuje také dnes již obecný metodologický princip komplementárnosti.⁶ — Takové jsou tedy možnosti a cíle vnitřního vývoje kumulativních teorií, vývoje, který ovšem musí probíhat také ruku v ruce s adekvátní aktivitou metodologickou.

Hjelmslevova teorie projikuje symetričnost znaku a v její perspektivě dále protiklad formy a substance. Protože je první princip vůdčí, může se uplatnit při logické výstavbě celé jazykové teorie jen tolik prvků principu druhého, kolik je slučitelnost s dominantním postavením zmíněného principu prvního. Konflikt, do kterého se dostaly tyto dva principy při volbě základních jednotek, a jeho řešení ve smyslu uvedené zásady nedovolují, aby Hjelmslevova teorie vyzdvihla mechanismus poznávací funkce jazyka, přestože učení o formě a substanci by k tomu samo dávalo mimořádnou příležitost.⁷ Místo toho usiluje Hjelmslev, jako ostatně všichni semiotikové, o definování nejmenší znakové jednotky, což má vedle pochopitelné snahy obecně metodologické (platí totiž ve všech disciplínách, že jednotky vyšších strukturních rovin jsou početnější a vnitřně diferencovanější než jednotky rovin nižších, které jsou o to jednodušší a o to omezenější počtem, čím nižší rovině náležejí) ještě jednu speciální příčinu teoretickou. Jde o to, že teprve u syntagmaticky elementárního znaku můžeme přisoudit znakové funkci charakter nezávislého činitele — jinak by soudržnost výrazu s významem mohla být vyvozována z jejich analogické syntagmatické struktury. Tato (částečně neuvědomělá) tendence je, jak vidíme, opět projekcí principu znakové symetrie.

⁶ Srov. L. B. Baženov (red.), *Princip dopolnitelnosti i materialističeskaja dialektika*, Moskva 1976, 367 s., s. 3–123 a dále M. Bunge, *Philosophy of Physics*, Dordrecht 1973; v rus. překl. Ju. B. Molčanova, *Filosofija fiziki*, Moskva 1975, 347 s., s. 155–182.

⁷ Ale učením o „inkatalysaci“ ponechává takové možnosti otevřeny dveře. Srov. Hjelmslev, *Prolegomena...*, s. 88–131.

Jak již bylo řečeno, de Saussurova teorie se od Hjelmslevovy liší m. j. tím, že je kumulativní. Také u něho však má relativně nejdůslednější provedenou projekci princip symetrie, takže zastiňuje (avšak neanuluje) ostatní aspekty znaku, z nichž nutno považovat za nejdůležitější aspekty sémantické. Tuto skutečnost ozřejmí jedna de Saussurova poznámka, která má charakterisovat vztah jazyka k myšlení. „Charakteristická úloha jazyka vzhledem k myšlení,“ říká de Saussure, „nespočívá v tom, že by vytvářel zvukové prostředky k vyjadřování myšlenek, nýbrž v tom, že představuje spojení mezi myšlenkou a zvukem.“⁸ De Saussure však, jako teoretik s dialektickým způsobem myšlení, je si dobře vědom mnohostrannosti problémů spojených s volbou základní jazykové jednotky. Vidí, že na jedné straně se jako základní jednotka jeví část slova, předpona, kořen, přípona, koncovka, že však je na druhé straně mezi kořenem, předponou a příponou i koncovkami podstatný rozdíl a že dále tyto útvary nemohou denotovat žádný objekt, pokud se nespojí v jediný celek. Svou námitku proti minimálním jednotkám přivádí do extrému úvahami o tom, že připustíme-li za základní jednotku slovo, tedy útvar složený, pak nutno prozkoumat důvody, zda bychom neměli považovat za základní jednotku větu, která je sice ještě komplexnější, zato je však evidentně útvarem uceleným, vnitřně uzavřeným. Kdežto prvé dvě alternativy ponechává otevřené, tuto poslední možnost de Saussure zamítá s poukazem na to, že při funkci vět záleží více na jejich různosti než na jejich podobnosti.⁹

S úvahami o základních jednotkách jazyka a tendencí považovat za ně skutečně nejmenší úseky, k nimž lze dojít segmentací řeči podle významu (morfémy), se od té doby setkáváme u badatelů strukturalistického zaměření napořád, ale většina z nich cítí (stejně jako de Saussure), ať si to uvědomují či nikoli, že by důsledným provedením tohoto principu simplifikovali teorii jazyka. V pozadí takové opatrnosti stojí beze sporu praktická zkušenost badatelů jakožto uživatelů jazyka, která se v daném případě projevuje jako uvědomělý či neuvědomělý zřetel k sémantické stránce jazykových jednotek. Konsekvence, ke kterým by vedlo důsledné a přímočaré uplatnění požadavku soustředit jazykovědné bádání především na minimální jednotky, si není třeba domýšlet. Dějiny jazykovědy znají směr, který se programově zřekl zřetele k významové stránce jazykového znaku, a tak se zbavil faktoru, jenž by tuto tendenci, vlastní ovšem synchronisujícím směrům projekčním a také jednostranně empirickým, dokázal korigovat. Tímto směrem je americký deskriptivismus, který se nejvíce ze všech moderních lingvistických směrů přiblížil jazykovědě indické.¹¹ Stejně jako ona buduje své systémy mezi dvěma krajními jednotkami — nejmenší, tj. morfémem a největší, tj. větou. Za jednotky bezprostředně nadřazené morfémům

⁸ De Saussure, *Course...*, s. 112.

⁹ De Saussure, *Course...*, s. 106.

¹¹ Srov. V. N. Misra, *The Structural Framework of Panini's Linguistic Analysis of Sanskrit*, Proc. 9th Internat. Congress of Linguistics, Haag 1964, s. 743—747. Podobně J. Vacek, *Úvod do studia indických jazyků*, Praha 1971, s. 145.

nepovažuje slova, která ani prakticky neuznává, nýbrž různá syntagmatická seskupení morfémů. Spojováním stále vyšších struktur, jakožto složek, ve struktury ještě vyšší dochází dříve či později ke struktuře nejvyšší, odpovídající svým rozsahem větě. Přitom mu však nejde o větu, nýbrž jen o její syntagmatickou strukturu.

Předností deskriptivistické jazykové analýzy je, že vidí, co je společného vztahům, do nichž vstupují jednotky tvořící struktury morfologické, lexikální a syntaktické, je však jejím nedostatkem, že mezi těmito třemi druhy struktur nerozlišuje. Funkcí syntaktických struktur je objektivisovat (fingovaný)¹¹ gnoseologický proces, kdežto funkcí struktur pojmenovávacích je pouze vyčleňovat třídy nebo individua. Pokud jde o funkce morfologické, je jejich úloha služebná. (K jakémus takémus rozlišování mezi morfologií a syntaxí deskriptivisté přece došli, ale mezi funkcí syntaktickou a pojmenovávací začal rozlišovat teprve Ch. Hockett.¹²)

S Hjelmslevovou koncepcí sblížuje deskriptivismus pouze úsilí o nalezení minimální jednotky a s tím spojená indifferencce k otázce jednotek rozsahově optimálních. Zmíněné úsilí není u deskriptivistů motivováno semioticky, jako je tomu u Hjelmsleva a de Saussura, nýbrž vychází, stejně jako všechny ostatní charakteristické rysy deskriptivismu, rovněž z typu teorie, který tato škola reprezentuje. Jde v tomto případě o čistou teorii závislou na metodě (teorii empirickou). S teorií projekční ji sblížuje naprostá důslednost zvoleného postupu, ta se však týká spíše metody než vlastní teorie, s teorií kumulativní zase skutečnost, že je schopna dialektického vývoje. Je to však vývoj zaplacený nesmírnou pracností postupu, protože se buduje takřka výhradně na základě poznatků získaných aplikací vlastní metody. Badatel postupující podle empirické metody je svojí metodou v pravém slova smyslu determinován a záleží jen na tom, jak bezvýhradně se podrobuje působení jejího stereotypu. I zde však s metodou může mimoděčně interferovat praktická zkušenost badatelova, ale také jeho teoretická fundovanost. Proto došlo mezi deskriptivisty k vážné diferenciaci názorů, která vytvořila předpoklady pro vznik jednotlivých škol postdeskriptivistických, jejichž příslušníci v mnohém zkorigovali jednostrannost svých učitelů. — Se semiotikou není deskriptivismus v rozporu; v badatelském cíli, jímž má být uchopení významu na základě identifikace jednotek výrazu a poznání zákonů jejich distribuce, je existence znaku subsumována. Kromě toho musí vlastně distributivní analýza výrazu počítat s jakousi lineární isomorfní strukturní organizací významových ekvivalentů výrazových jednotek. Nicméně se s pojmem znaku prakticky neargumentuje a také nesmíme výraz, jemuž jedinému deskriptivismus věnuje pozornost, chápat jako projekci znaku, nýbrž jen jako jakousi stopu po jeho (neznámé, předpokládané) významové části. Deskriptivismus si však neklade za cíl vypovídat o struktuře znaku, proto si o něm také nemůžeme na základě jeho teorie učinit jasnější představu.

¹¹ Má-li projev adresáta, je poznávací proces mluvčího v průběhu komunikace fingovaný, neboť vychází z modelu psychické struktury adresátovy.

¹² Ch. F. Hockett, *A Course in Modern Linguistics*, 7. vyd., New York 1964, s. 171—173.

Značně odlišnou, v podstatě mnohem bohatší semiotiku předkládá Ch. S. Peirce.¹³ Je to semiotika obecná a mnoho z distinkcí, které postuluje, se žel vztahuje k takovým znakům, které se v přirozeném jazyce nevyskytují. Kromě toho je jeho systém poznamenán objektivním idealismem. V Peircově koncepci nutno vyzdvihnout tyto rysy: (1) Sama znaková funkce může být orientovaná (index), takže znaková asymetrie nemusí vždy pocházet z nerovnocennosti termínů znakové funkce, nýbrž přímo z této funkce samé. (2) Nejen u části významové, ale i u výrazové rozlišuje mezi substancí (sinsignum) a jejím kritériem (qualisignum), přičemž je i kritérium nadáno ontologickou nezávislostí. (3) Vedle znaků čistého typu rozeznává i znaky typologicky smíšené, v nichž se jednotlivé znakové faktory projevují komplexně.

Odhlédneme-li od asymetrie zdánlivé, která vznikne promítnutím všech složek znaku do výrazu (v některých případech speciálních, jako např. při zkoumání vnitřní řeči, snad také naopak, do významu), může být asymetrie znaku způsobena buď orientovaností (ireverzibilitostí) znakové funkce, nebo nestejnou relevancí, resp. nestejným stupněm komplexnosti jednoho z termínů znakové funkce. (Pod poslední případ lze zahrnout také Hjelmslevovo pojetí některých gramatických morfémů, které postrádají substancí významu.) Koncepce znaku symetrického tedy počítá s neorientovanou funkcí znakovou, vzájemně izomorfní strukturou jejich termínů, jakož i přibližně stejným stupněm jejich komplexnosti i závažnosti. Budeme-li však považovat takovouto symetrii znaku za jeho konstitutivní rys, což průkopníci semiotiky činí, pak bude daná koncepce znaku sotva schopna postulovat jakékoli distinkce, jež by mohly množinu jazykových znaků nějak podstatně vnitřně diferencovat. Vždyť i rozdíl mezi znaky motivovanými a nemotivovanými, jediná snad devíza symetrické koncepce de Saussurovy, musí u znaku nemotivovaného předpokládat jakési porušení rovnováhy. Přitom však lze u znaku motivovaného, udržet představu rovnováhy jen za cenu toho, že se zřekneme dynamického pohledu na motivační proces a budeme brát na vědomí jen jeho výsledek. Jedině při takovémto statickém pohledu totiž nebude svou podstatou symetrický isomorfismus obsahu a formy rušen asymetrickým charakterem vztahu motivačního. Přitom třídy, které je toto kritérium schopno v jazykovém inventáři vymezit, mají minimální cenu jak pro poznání jazyka, tak pro jeho ovládnutí jakožto nástroje. Z lexikálního inventáře můžeme na základě této distinkce vyčlenit určité druhy citoslovců, především citoslovce onomatopoická, s jejich deriváty a odlišit je od všeho ostatního lexikál-

¹³ O indexu hovoří Peirce jako o „znaku vztahujícím se k objektu, jež denotuje tím, že je tímto objektem opravdu ovlivněn“. Příkladem může být stopa s jejím vztahem k předmětu, jež ji zanechal. Na jiném místě však charakterisuje též autor index jako znak, který „podobně jako demonstrativní zájmeno usměrňuje pozornost k určitému objektu, aniž ho charakterisuje“. — Peirce v naší studii citujeme podle českého překladu z harvardského vydání autorových sebraných spisů, rekonstruujících podle Peircových tezí systematiku celého jeho vědeckého díla, přičemž z nich vybírají obraz Peircova přínosu lingvistického. Charles Sanders Peirce, *Grammatica speculativa (Čistá gramatika)*. Sestavili a přeložili B. Palek, D. Short, *Lingvistické čítanky I., Sémiotika sv. 1*, Praha 1972, 157 s., s. 132.

ního fondu, ve sféře morfologické se může kritérium motivovanosti projevit především shodou příznakovosti či bezpříznakovosti formální s příznakovostí, resp. bezpříznakovostí obsahovou. Někteří lingvisté mluví také o motivovanosti v syntaxi. Snaží se vyvozovat slovosledné umístění větných členů z jejich syntakticko-sémantických vlastností.¹⁴ Tyto úvahy se ovšem mohou vztahovat jen na ty případy lineárního uspořádání slov, které jsou motivovány principem aktuálního členění větného. S tím lze souhlasit potud, pokud se shodneme na předpokladu, že se motivovanost týká sféry poznávacích procesů, nikoli samé poznávané skutečnosti. Slovosled řídící se principy AVČ je totiž přímým projevem mentálních operací odehrávajících se mezi významy jednotlivých větných členů, operací, při nichž jsou formové komponenty větných členů „unašeny“ spolu se svými obsahy jakožto integrální součásti znaků, jež tyto větné členy představují.

Na tomto místě se nelze vyhnout zmínce o užívání termínu motivace v lexikologii, kde se jím rozumí zřetel k sémantické stránce slovotvorných procesů a vztahů fur dačních. Pojem motivace slovotvorné má málo společného s pojmem motivace semiologické; rozumí se jím modifikování aplikace již hotového lexému, při kterémžto procesu se konstituuje lexém nový. Důležité je, že se při tomto procesu motivační vztahy neodehrávají mezi významem a výrazem znaku (lexému), nýbrž toliko mezi významy, a to významy dvou znaků různých. (Rozmnožování znakového inventáře vytvářením nového výrazu a jeho přiřazováním nově vzniklému významu je v současné vývojové etapě ve všech jazycích světa vyloučeno. Byla by to totiž jakási „parthenogenese“ slov. Ve skutečnosti však nevzniká žádné nové slovo jinak než z nějakého jiného slova již existujícího.)

Může-li teorie symetrického znaku postulovat jen taková kritéria, která jsou pro obecnou i speciální teorii jazyka podřadná, pak prvky asymetrie zmocňují semiotickou koncepci k postulování kritérií lingvisticky vysoce relevantních. Např. již asymetrie spočívající v orientovanosti znakové funkce dokáže vyčlenit ze znakového inventáře jazyka výrazy indexové, tzn. deiktické. Ještě větší potencií tohoto druhu je nadána asymetrie založená na priorisaci významové části znaku před výrazovou — rozumí se ovšem v rámci koncepcí rozlišující mezi formou a substancí. Takováto koncepce postuluje rozlišování mezi významem chápaným jako objekt a významem chápaným jako pojem. Nezáleží na tom, zda teorie tuto distinkci prezentuje přímo na významu, nebo na jiných prvcích znaku, do nichž ji zobrazuje, ani nezáleží na volbě termínů — v dnešní době se nejběžněji užívá Fregových termínů denotace: designace, denotát: designát, Mill mluví o denotaci a konotaci, Peirce rozlišuje mezi dicisignem a rématem atd. Nejde zde ani o objev nové doby. Nejvýstižněji dovedli tyto dva druhy pojmenovávaného terminologicky vyjádřit stoikové, když říkali denotátu *τὸ ἐκτὸς ὑποκείμενον*, tzn. (to, co je) vně podmětu, designátu pak *ἐννοια*,

¹⁴ R. Jakobson, Hledání podstaty jazyka, sb. Dvanáct esejí o jazyce, Praha 1970, 227 s., s. 29—46.

čili představa. Ani stoikové však nebyli první; před nimi už Platón a Aristoteles rozlišovali mezi věcmi, kterým říkali *πράγματα*, a duševními dojmy, jež nazývali *παθήματα τῆς ψυχῆς*. V mnoha teoriích bývá pojmenovávání rozlišováno bohatěji, v žádné z takových teorií však ona základní distinkce neschází. Z dalších dělítek uvedme aspoň rozlišování mezi designací takových intensionálních kritérií, která se připojují k jiným kritériím, designovaným za účelem denotace (jde o designování hodnot atributivních), a mezi designací, která je již sama posledním účelem uplatnění znaku — vztažení takto designované kvality na určitý denotát denotaci neslouží, nýbrž je samostatným aktem a jeho uplatnění probíhá ve směru od (známého) denotátu k (novému!) designátu (jde o designování predikátu). Také proces odkazování se může diferencovat na odkazování do sféry substantiální (zde opět budeme rozlišovat mezi deixí časoprostorovou a kontextovou či situační) a odkazování do sféry pojmové, obojí pak jako nezávislý prostředek identifikace substance (substantivní zájmena), nebo prostředek zpřesňující denotaci (atributivní zájmena, členy). Pomocná designace se pak může připojovat nejen k denotaci, ale i k designaci nezávislé, tj. predikativní (kvalitativní adverbiale). Nemluvíme zde o číslovkách, výrazech modálních apod.

Nejpozoruhodnější je, že ona gnozeologicky účinná dělítka, ke kterým tíhnou koncepce asymetrické, překračují ve všech směrech kompetence oboru lingvistiky, pokud chceme její hranice vymezovat rigidně. Avšak kdyby tomu tak nebylo, nestala by se jazykověda užitečnou disciplínou. Hodnota teorie se totiž neměří ani výší abstrakce, ani podle hloubky analýzy, nýbrž podle toho, jak je blízko praxi, ovšem ve sféře, pro niž je daná teorie kompetentní. Jazykověda tedy má stát blízko potřebám uživatele jazyka, resp. teoretika, jehož životním posláním je pomáhat lidem v umění dokonalejšího ovládnutí řeči. Jen směry jednostranně projekční a empirické vymezují předmět a metodu svého bádání příliš úzce. Teorie kumulativní vede naopak k projekcím do přilehlých oborů, a to při vymezování cílů, metody i při budování teorie. Cílem má být dosažení nejvyšší účinnosti při plnění jazykových funkcí, teorie musí zahrnovat aspekty gnozeologické, psychologické a sociologické, metoda se pak nesmí uzavírat introspekci ani spekulaci. Vedle těchto poznámek obecných nutno navíc konstatovat, že má jazykověda mezi vědami postavení zcela zvláštní, stejně jako jazyk má zvláštní postavení v symbióze vnějších reálií a psychiky, a to individuální i společenské.

О МЕНТАЛЬНОЙ ФУНКЦИИ ЯЗЫКА И АСИММЕТРИЧЕСКОЙ ПРИРОДЕ ЗНАКА

Коммуникативная и мысленно-пояснительная функции признаются, с определенного времени, основными для языка. Начиная с де Соссюра теоретики языка выдвигают на первый план коммуникативную функцию, но тем не менее они, образуя свои теорети-

ческие построения, пользуются понятиями и представлениями, являющимися проекцией обеих концепций. В семиотике соответствует коммуникативной функции представлено симметрического знака, придающее основное значение оси симметрии, которой является соотношение означаемого и означающего, мысленно-пояснительной функции же соответствует такое представление, при котором центр тяжести знака передвинут (за незначительными исключениями) в сторону означаемого.

В статье дается перечень основных концепций симметрического знака и доказываются их неспособность постулирования каких бы то ни было лингвистически релевантных различий, за исключением различия мотивированности — немотивированности. С другой стороны, показывается глубокая обоснованность различий и основанных на их аппликации категорий, постулируемых концепцией асимметрического знака. Это, прежде всего, различие между знаками с дейктическим значением и знаками с понятийным значением. Если соблюдать разницу между формой и субстанцией (де Соссюр, Ельмслев), то из структуры означаемого можно выводить такие категории, которые лежат в основе различения членов предложения и, вторично, многих частей речи. Раскрывается принципиальная тождественность такой концепции семиотики с исходными точками классической грамматики и объясняются причины плодотворности последней.

Теория должна отвечать требованиям говорящих людей — поэтому она должна соблюдать все стороны речевого акта, в том числе сторону гносеологическую, психологическую, социологическую. Теории, основанные на односторонней проекции того или другого принципа (теоретического, или методологического), несмотря на их возможную exactность, будут отставать от выполнения своей настоящей задачи. Лингвистическая теория должна, в этом отношении, соблюдать совсем чрезвычайное положение языка среди явлений общества и внешнего мира.